

NIEMIECCY I ŻYDOWSCY LEKARZE W POZNANIU W LATACH 1793–1866*

Anita Magowska  <https://orcid.org/0000-0002-6046-3993>

Uniwersytet Medyczny im. Karola Marcinkowskiego w Poznaniu

ABSTRACT

GERMAN AND JEWISH PHYSICIANS IN POZNAŃ, 1793–1866

The article is a prosopographical portrait of the German and Jewish doctors practising in Poznań from 1793–1866, e.g., from the decision of the Prussian authorities to establish a Medical Board (Collegium Medicum et Sanitatis) to the last cholera epidemic that devastated the city's population. Throughout the nineteenth century, Germans and Jews constituted 70–80% of doctors practising in Poznań. They were the pillar of sanitary reforms; and in 1831, 1837, 1848, 1852 as well as 1866, they bore the responsibility for the fight against cholera epidemics. The fate of the German and Jewish doctors was reconstructed on the basis of autobiographies included in doctoral dissertations, reports on the course of the cholera epidemics in Poznań, official address books, nineteenth-century bibliographies, and Prussian registers of civil and military service. It was proven that the community of the non-Polish doctors was a miniature of the social changes taking place in Poznań in 1793–1866.

Keywords: German doctors, Jewish doctors, cholera epidemic, Prussian partition, Poznań.

Słowa kluczowe: lekarze niemieccy, lekarze żydowscy, epidemie cholery, zabór pruski, Poznań.

* Przedstawione w artykule badania zostały sfinansowane przez Narodowe Centrum Nauki (UMO-2021/41/B/HS3/00594).

WPROWADZENIE

Kiedy w 1793 roku wojska pruskie zajęły Poznań, miasto pozostawało wierne sposobom myślenia i zwyczajom utrwalonym w przeszłości¹. W razie choroby miejscowa ludność korzystała ze środków medycyny ludowej lub szukała pomocy u wykształconych w cechach żydowskich balwierzy, tak zwanych lekarzy ran (zawód tradycyjnie praktykowany w kahałach, czyli gminach żydowskich) oraz chirurgów². Władze pruskie krytycznie oceniały brak profesjonalnych służb medycznych, częste występowanie chorób epidemicznych, wysoką śmiertelność okołoporodową dzieci i ich matek oraz cechujący miejscową ludność niski poziom wiedzy o zasadach higieny. Miały w tym dużo racji, ale upowszechnianie negatywnego stereotypu Polski, jak zauważył Dariusz Łukasiewicz, miało dla Prus znaczenie propagandowe, umożliwiając redefiniowanie zbrojnej aneksji terytorialnej jako misji cywilizacyjnej.

Już w 1793 roku rząd berliński wydał reskrypt, a w kolejnym roku rozkaz gabinetowy o utworzeniu w Poznaniu Kolegium Medycznego. Jego asesory egzaminowali kandydatów do wykonywania praktyki lekarskiej, aptekarskiej, chirurgicznej lub balwierskiej oraz czasowo pełnili nadzór epidemiczny³. Niemcy uważali pracę we wschodniej prowincji Prus za zesłanie, lecz do końca XIX wieku stanowili – wraz z naturalizowanymi Żydami, których w statystykach pruskich uznawano za Niemców, i tzw. polskimi Żydami – 70–80% poznańskiego środowiska lekarskiego⁴. Niewiele o nich wiadomo. W historiografii dziewiętnastowiecznego Poznania dominuje paradygmat narodowy, który nie uwzględnia zróżnicowania etnicznego miasta, skupiając się na ludności polskiej⁵. Tymczasem na początku XIX wieku ponad połowę z 21 000 mieszkańców Poznania stanowili Polacy, a na pozostałą część składali się, w równych proporcjach, osiadli tu przed wiekami Niemcy i Żydzi⁶. Polityka narodowościowa władz pruskich sprawiała, że Niemców przybywało i w połowie XIX wieku uzyskali przewagę liczebną nad Polakami. Dopiero od 1866 roku zaczęła się stopniowa polonizacja społeczeństwa miasta, w tym środowiska lekarskiego. W obliczu groźnych epidemii, a więc w latach 1831–1866, ciężar odpowiedzialności za zdrowie mieszkańców Poznania spoczywał na lekarzach niemieckich i żydowskich.

¹ R.E. Alvis, *Religion and the Rise of Nationalism A Profile of an East-Central European City*, Syracuse, NY 2005, s. 14–15.

² D. Łukasiewicz, *Z dziejów polityki sanitarnej pod pruskim zaborem 1772–1807*, „Kwartalnik Historyczny” 2015, t. 122, nr 2, s. 275.

³ *Ibidem*, s. 289–293.

⁴ K.A. Makowski, *Gdy na ulicach Poznania, obok polskiego, powszechnie rozbrzmiewał język niemiecki i żydowski. Niemcy i Żydzi w Poznaniu w latach 1815–1848*, „Kronika Miasta Poznania” 1996, nr 3; Karol Marcinkowski *i jego czasy*, red. J. Wiesiołowski, s. 49.

⁵ Por. L.A. Ureña Valerio, *Colonial Fantasies, Imperial Realities. Race Science and the Making of Polishness on the Fringes of the German Empire, 1840–1920*, Columbus 2019.

⁶ R.E. Alvis, *op. cit.*, s. 135.

Postulat rozpoznania i opisania lekarzy niemieckich praktykujących w Poznaniu w XIX wieku pojawił się między innymi w opracowaniu Witolda Molika⁷. Jest to zadanie realne w odniesieniu do lat 1793–1866, ponieważ późniejszy, spowodowany zniesieniem opłaty miejskiej, napływ ludności z okolicznych wsi i emigracja poznańskich Żydów do miast niemieckich lub Ameryki mącą obraz demograficzny miasta⁸. W Prusach lekarze byli zawodem wolnym, dlatego nie gromadzono ich akt personalnych. Identyfikacja lekarzy niemieckich i żydowskich pracujących w Poznaniu była możliwa dzięki sprawozdaniom z przebiegu epidemii cholery w Poznaniu w latach 1831, 1848, 1852 i 1866⁹, a także urzędowym księgom adresowym¹⁰ i literaturze przedmiotu¹¹. Źródłem danych biograficznych stały się rozprawy doktorskie lekarzy, dziewiętnastowieczne katalogi amerykańskich bibliotek¹² i, rzadziej, niemieckie słowniki biograficzne. W ustaleniu żydowskiego pochodzenia lekarzy pomocne były też opracowania Nathana Korena¹³, Nelly Weiss¹⁴, Davida Lufta¹⁵ i Rafała Witkowskiego¹⁶.

LEKARZE ŻYDOWSCY

Lekarze niemieccy byli filarem reformy sanitarnej przeprowadzonej przez rząd pruski na zaanektowanych ziemiach polskich. Jej teoretycznym zapleczem pozostawała doktryna kameralistycznego populacjonizmu, uznającego ludność za zasób, który poprzez wytwarzanie dóbr materialnych i podatki dostarcza państwu dochodów umożliwiających inwestowanie w gospodarkę i armię. Pruskie prawo sanitarne było

⁷ W. Molik, *Polscy lekarze w dziewiętnastowiecznym Poznaniu. Portret demograficzno-społeczny grupy*, „Kronika Miasta Poznania” 2001, nr 1, s. 86–97.

⁸ O. Kiec, *Protestantyzm w Poznańskim 1815–1918*, Warszawa 2001, s. 359.

⁹ Np. *Bericht die cholera in Posen im Jahre 1848 zusammengestellt nach den Erfahrungen der DDR*. C. van Baren, Flies, Freudenreich, Hantke, Herzog, Jaffe, Jagielski, Kramarkiewicz, Laube, Lehmann, Mayer, Neustadt, Ordelin, Rehfeld, Suttinger und Wernicke zu Posen; zu wohlthaetigen Zwecken, Posen 1849; T. Kaczorowski, *Bericht über die Cholera-Epidemie des Jahres 1866 in Posen*, „Berliner Klinische Wochenschrift” 1872, nr 2, s. 15–18; nr 3, s. 30–33.

¹⁰ Np. *Posener Wohnungs-Anzeiger auf das Jahr 1862*, Posen 1862; *Wohnung-Anzeiger für der Provinzial-Hauptstadt Posen auf das Jahr 1845*, Posen 1845.

¹¹ J. Gerstenberger, R. Stasch, *O epidemii cholery azjatyckiej w Poznaniu w 1837 roku*, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny” 1935, t. 15, s. 40–69; R. Stasch, *Epidemia cholery azjatyckiej w Poznaniu w 1831 roku*, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny” 1933, t. 13, s. 101–159.

¹² Np. *Catalogue of the Library of the Surgeon General's Office United States Army*, vol. 1: A–L, Washington 1873.

¹³ N. Koren, *Jewish Physicians. A Biographical Index*, Jerusalem 1973.

¹⁴ N. Weiss, *The Origin of Jewish Family Names. Morphology and History*, Bern at al. 2002.

¹⁵ E.D. Luft, *The Jews of Posen Province in the Nineteenth Century: A Selective Source Book, Research Guide, and Supplement to the Naturalized Jews of the Grand Duchy of Posen in 1834 and 1835*, Washington, DC 2015.

¹⁶ *Spis dorosłych Żydów mieszkających w Poznaniu sporządzony 26 marca 1832 r.*, oprac. R. Witkowski, „Kronika Miasta Poznania” 2009, nr 1–2: *Poznańscy Żydzi 2*, s. 25–41.

przeznaczone dla ludności niemieckiej, stanowiąc dla niej gwarant, że sytuacja zdrowotna ludności polskiej nie będzie stanowić zagrożenia epidemicznego¹⁷. Było też narzędziem umacniania wpływów Prus na zawładniętych terytoriach, ale wymagało odpowiedniej obsady Kolegium Medycznego, Instytutu Kształcenia Położnych i stanowisk fizyków miejskich oraz powiatowych. Wobec niedoboru kadr medycznych pierwszym asesorem poznańskiego Kolegium został doktor Karol Ludwik Wolff (około 1770–po 1850), syn Żyda-konwertyty z Leszna¹⁸. Jego ojciec, Abraham Emanuel Wolff, wraz z chrztem w kościele protestanckim wybrał nie niemiecką (jak wielu innych wyznawców judaizmu), lecz polską „tożsamość” i stał się gorącym polskim patriotą, a z czasem naczelnym lekarzem wojsk polskich. Karol Ludwik także uważał się za Polaka (swoją rozprawę doktorską podpisał *Polonus*). Po ukończeniu studiów lekarskich na Uniwersytecie w Getyndze¹⁹ osiedlił się w Poznaniu, gdzie – poza wykonywaniem obowiązków członka Kolegium – uczył w nowo utworzonym Instytucie Kształcenia Akuszerok²⁰.

W latach 1793–1799 władze pruskie w Poznaniu z konieczności zatwierdziły jako lekarzy trzech miejscowych Żydów wykonujących zawody balwierza i lekarza ran, a wyuczonych w kahale²¹. Prawdopodobnie jednym z nich był Hirz, w wykazach urzędowych nazywany balwierzem i lekarzem²², drugim Adolph Lewek, w spisie mieszkańców miasta z 1832 roku wymieniony jako lekarz i lekarz ran²³. Nadanie im uprawnień lekarskich stanowiło w Prusach fakt bezprecedensowy. Wprawdzie od 1721 roku dopuszczono Żydów do studiowania medycyny na uniwersytetach pruskich²⁴, ale po uzyskaniu dyplomu zabraniano im praktykowania wśród chrześcijan, obawiając się, że staną się silną konkurencją dla lekarzy niemieckich²⁵. Nie dopuszczano ich także do służby cywilnej lub wojskowej, ponieważ z przyczyn religijnych nie mogli złożyć takiej samej przysięgi jak chrześcijanie²⁶. Poznańskie odstępstwa od przepisów wynikały z obawy rządu berlińskiego, że ziemie zabrane Polsce będą korytarzem, przez który do Prus dotrą choroby panujące w Rosji. Powaga zagrożenia sprawiła, że jeszcze w latach 1795–1798 urząd poznańskiego fizyka miejskiego powierzono doktorowi Leviemu Sobernheimowi (1763–1820)²⁷, a w 1806 roku stanowisko to objął doktor Lewin Fliess²⁸.

¹⁷ D. Łukasiewicz, op. cit., s. 272.

¹⁸ M. Motty, *Przechadzki po mieście*, t. 2, oprac. Z. Grot, Poznań 1999, s. 405; J. Jacobson, *Dr. A.E. Wolff, erster südproussischer Medizinalassessor in Posen*, „Historische Monatsblätter für die Provinz Posen” 1916, nr 3, s. 36.

¹⁹ C.L. Wolff, *De abusu balneorum frigidorum*, Goettingae 1792, s. 1.

²⁰ M. Motty, *Przechadzki po mieście*, t. 1, oprac. Z. Grot, Poznań 1999, s. 118–119.

²¹ M. Riharz, *German Jews and Universities 1678–1848*, trans. by J. Baghee, Rochester, NY 2022, s. 192.

²² N. Koren, op. cit., s. 62.

²³ *Spis dorosłych Żydów...*, s. 35.

²⁴ J.M. Efron, *Medicine and the German Jews. A History*, New York 2001, s. 60.

²⁵ M. Riharz, op. cit., s. 191–193.

²⁶ J.M. Efron, op. cit., s. 60.

²⁷ N. Koren, op. cit., s. 62.

²⁸ *Spis dorosłych Żydów...*, s. 31. Niekiedy nazwisko zapisywano jako Flies.

Poznańscy Żydzi byli potrzebni pruskim władzom, ale długo nie uzyskiwali pełni praw obywatelskich. Brak swobody przemieszczania i utrudniony dostęp do szkół ograniczały im dostęp do studiów lekarskich²⁹. W 1816 roku w Poznaniu praktykowało sześciu lekarzy wyznania mojżeszowego (wśród nich był Jacob Julius Remak³⁰, krewny pochodzącego także z Poznania Roberta Remaka, prywatnego docenta anatomii na Uniwersytecie Berlińskim i wybitnego badacza układu nerwowego), a w 1835 roku, dwa lata po umożliwieniu poznańskim Żydom naturalizacji, było ich już czternastu³¹.

Nastawienie władz pruskich do Żydów-konwertytów było życzliwe. Dowodzi tego kariera doktora Christiana Gottlieba von Gumperta juniora (1772–1832), syna lekarza żydowskiego z Międzyrzecza³². Pradziadek Christiana Gottlieba był mistrzem powroźnictwa w saksońskim mieście Glachau. Wykonujący to samo rzemiosło dziadek przeniósł się do polskiego wtedy Międzyrzecza, gdzie założył rodzinę. Jego dwaj synowie zostali mistrzami powroźnictwa, natomiast trzeci, Christian Gottlieb (1743–1825) ukończył studia lekarskie, a potem został fizykiem miejskim w Międzyrzeczu. Tu w czasie wolnym tłumaczył z greki na łacinę rozprawy starożytnego medyka Asklepiadesa z Bitynii³³. Jego syn i imiennik, Christian Gottlieb Gumpert jun., uzyskał dyplom lekarza na Uniwersytecie w Jenie, a następnie wstąpił do pruskiej służby cywilnej. Został asesorem w Kolegium Medycznym w Piotrkowie Trybunalskim, a potem w Kaliszu, gdzie również pracował jako fizyk okręgowy. W czasie wojen napoleońskich tak sumiennie wykonywał swoje obowiązki, że król Fryderyk August I nagroził go tytułem szlacheckim. Nobilitacja nastąpiła, gdy Gumpert był mężem pruskiej szlachcianki Henrietty von Eckartsberg und Weisstrupp z Kunzendorf (Sieroszowice) w powiecie głogowskim. W 1815 roku Christian Gottlieb Gumpert jun. został radcą regencji poznańskiej i doradcą medycznym księcia Antoniego Radziwiłła, namiestnika Wielkiego Księstwa Poznańskiego³⁴.

Uchodził za utalentowanego lekarza, ponieważ w 1831 roku wyleczył z cholery marszałka Augusta W. Gneisenaua, który zresztą wkrótce zmarł na zapalenie płuc. W tym samym roku w przygotowanej na polecenie Flottwella, a adresowanej do poznańskiej biedoty broszurze o zapobieganiu i leczeniu cholery, Gumpert moralizował, że „kogo cholera napadnie, sam sobie winien”. Wskazywał, że przyczynami tej choroby są: rozpusta, zaziębienie, strach, spożywanie owoców, sałaty, ogórków i kwaśnego mleka³⁵. Związany z polsko-pruskim domem księcia Antoniego Radziwiłła i jego małżonki Luizy von Preussen, rekomendował środki domowe zalecane przez księżnę Luizę Radziwiłłową. Były to – z dzisiejszej perspektywy

²⁹ M. Riharz, op. cit., s. 191–193.

³⁰ *Spis dorosłych Żydów...*, s. 31.

³¹ M. Riharz, op. cit., s. 192.

³² N. Koren, op. cit., s. 56.

³³ C.G. Gumpert [senior], *Præfatus est D.Ch G. Gruner, Asclepiades Bithyni fragmenta*, Vinariae 1794.

³⁴ A.C.P. Callisen, *Medicinisches Schriftsteller lexicon der jetzt lebenden erfasser, arzte, wundärzte Achtundzwanziger*, Bd. F–Hir, Copenhagen 1840, s. 322.

³⁵ C. Gumpert (junior), *O cholery. Pismo troskliwej uwadze mieszkańców W. X. Poznańskiego poświęcone*, Posen 1831, s. 15.

bezwartościowe lub wręcz szkodliwe – plastry aromatyczne i smołowe, krople miętowe lub rumiankowe, herbaty ziołowe o działaniu napotnym, kąpiele w gorącej wodzie, okłady z tartego chrzanu i proszki z kamforą oraz solami bizmutu³⁶.

Z arystokracją pruską związał się też Johann Eduard Cohen van Baren³⁷. Urodził się w 1796 roku w Londynie w rodzinie zamożnych Żydów holenderskich, Ephraima Cohena i Phillipeny z domu Pessel, którzy ochrztili go w kościele protestanckim. Po ukończeniu studiów lekarskich Cohen poślubił niemiecką arystokratkę Otilie von Beneckendorf und Hindenburg, awansując w hierarchii niemieckiego społeczeństwa. W 1825 roku zamieszkali w Poznaniu, gdzie radca Cohen został asesorem Kolegium Medycznego i z powodzeniem rozwijał praktykę wśród polskiego ziemiaństwa i zamożnych Niemców. Po przedwczesnej śmierci żony poślubił jej siostrę Bernhardine. Jej brat, Robert Beneckendorf und Hindenburg, wybrał służbę w pułku poznańskim, aby być bliżej Cohenów. Kiedy urodził mu się syn Paul, w przyszłości prezydent Rzeszy, poprosił doktora Cohena, aby trzymał dziecko do chrztu³⁸.

W lipcu 1833 roku nadprezydent Flottwell umożliwił Żydom zamieszkałym w Wielkim Księstwie Poznańskim integrację ze społeczeństwem niemieckim pod warunkiem posiadania wykształcenia lub dużego majątku, biegłego posługiwania się językiem niemieckim, rezygnacji z tradycyjnego ubioru i przyjęcia nazwiska rodowego. Poznańscy Żydzi byli ortodoksyjni, ale pod wpływem prądu umysłowego znanego jako *haskala*, żydowskie oświecenie, przyjmowali tożsamość niemiecką. Do 1848 roku naturalizację uzyskało 1005 poznańskich Żydów, a więc 14% ich miejscowej populacji. Konstytucja niemiecka z 1850 roku zapewniła wszystkim Żydom równouprawnienie i swobodę migracji³⁹. W rezultacie w 1858 roku z 5472 Żydów zamieszkałych w Poznaniu ćwierć wieku wcześniej pozostało tylko 1444. Przepustką naturalizowanych Żydów do niemieckiego stanu mieszczańskiego i stabilizacji finansowej stało się wykształcenie. Co drugi student-Żyd wybierał medycynę, uważając, że będzie wykonywał zawód zapewniający osobistą wolność, wysoki status społeczny i spore zarobki. Żydowscy studenci medycyny chętnie poszerzali program studiów o wykłady dotyczące szeroko pojętej kultury słowa. Po uzyskaniu dyplomu cieszyli się renomą⁴⁰.

Do 1833 roku droga poznańskich Żydów do zawodu lekarza prowadziła przez nauczanie domowe i gimnazja w Berlinie, Wrocławiu, Kaliszu bądź Lesznie. Z powodzeniem przeszedł ją Ludwig Marcus Jaffe, urodzony w 1791 roku w diasporze w podpoznańskim Swarzędzu, który uczęszczał do gimnazjum w Lesznie. Studiując medycynę na Uniwersytecie w Berlinie, Jaffe poza zajęciami niezbędnymi dla lekarza uczestniczył w wykładach z logiki, gramatyki greckiej, twórczości Cyserona, Arystofanesa, Tacyta i Platona. W 1823 roku doktoryzował się na podstawie rozprawy o dziobaku, australijskim ssaku wykazującym niektóre cechy gadów. Z uwagi na stosunek Żydów do sekcji zwłok i badań anatomicznych ciała ludzkiego można przypuszczać, że tematyka rozprawy stanowiła kompromis między zasadami

³⁶ Ibidem, s. 20–21.

³⁷ *Handbuch über den Königlich Preussischen Hof und Staat für das Jahr 1839*, Berlin 1839, s. 337.

³⁸ P. Wilhelmy, *Der Berliner Salon im 19. Jahrhundert (1780–1914)*, Berlin–New York 1989, s. 623.

³⁹ K.A. Makowski, op. cit., s. 49.

⁴⁰ J.M. Efron, op. cit., s. 46–47.

wiary a wymogami uniwersytetu⁴¹. Po studiach Jaffe pracował w Swarzędzu, dopiero w 1842 roku przeniósł się do Poznania⁴².

Kilkanaście lat od niego młodszy poznański Żyd – Ludwig Neustadt – także pobierał nauki początkowe w domu. W latach 1819–1822 był uczniem Gimnazjum Fryderyka w Berlinie, potem studiował medycynę na tamtejszym uniwersytecie. Jego mistrzami byli przede wszystkim uczeni lekarze i przyrodnicy, jak na przykład anatom i osteolog Knape, botanik i toksykolog Link, fizyk Fischer, zielarz Hayne, badacz elektryczności i magnetyzmu Eman, chemik Hermbstaedt (chemia), okulista Graefe i położnik Kluge, ale również humaniści, jak filozof Ritter i znawca twórczości Arystofanesa Bernhard. W 1826 roku Neustadt obronił dysertację o gruźlicy węzłów chłonnych i otworzył praktykę lekarską w Poznaniu⁴³. Dał się poznać jako powszechnie szanowany obywatel i dobry lekarz. W 1846 roku został wybrany do rady miejskiej, co pozwoliło mu w kolejnych latach przyjąć do prawa miejskiego 270 poznańskich Żydów⁴⁴. W tym czasie był już właścicielem kamienicy w centrum miasta⁴⁵.

W 1809 roku w poznańskiej diasporze żydowskiej urodził się Nathan Lippmann, syn Petera i Minny z domu Goldschmidt. Po odebraniu edukacji domowej, uczył się w gimnazjum w Poznaniu, w którym pedagogiem był jego wuj, reformator judaizmu, David Caro (1782–1839). Studiując medycynę na Uniwersytecie Fryderyka Wilhelma w Berlinie, Nathan poszerzył program kształcenia o wykłady z logiki, historii średniowiecza, geografii i twórczości Goethego. Szczególnie interesowała go chemia, dlatego uczestniczył zarówno w zajęciach prowadzonych przez krystalografa Eilharda Mitscherlicha, jak i eksperta w zakresie technologii chemicznej leków Ernsta Ludwiga Schubartha. Akceptował teorię miazmatycznego pochodzenia chorób epidemicznych, dlatego zaliczył wykłady z fizyki i meteorologii, zaznajamiające z metodyką obserwacji atmosferycznych. Dyplom uzyskał w 1833 roku, broniąc rozprawy z zakresu historii psychiatrii⁴⁶.

Warto wspomnieć o rok od niego młodszego Sigmunda Hantke, poznaniaka, syna Josepha i Rasalii z domu Manasse. Dopiero w wieku 21 lat ukończył gimnazjum w Poznaniu, następnie studiował medycynę na uniwersytecie w Berlinie⁴⁷. Po uzyskaniu dyplomu zamieszkał przy poznańskim Rynku i rozwinął praktykę adresowaną do zamożnej klienteli⁴⁸. Z czasem całkowicie się spolonizował i w 1858 roku, jako Zygmunt Hantke, został członkiem Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu⁴⁹.

⁴¹ L.M. Jaffe, *De ornithorhyncho paradox*, Berolini 1823, s. 16.

⁴² D.R. Schwarz, *Between Jewish Posen and Scholarly Berlin. The Life and Letters of Philipp Jaffe*, Berlin–Boston 2017, s. 10.

⁴³ L. Neustadt, *Brevis disquisitio nosologico-pathologica de abcessu frygido scrofuloso*, Berolini 1826, s. 23.

⁴⁴ K.A. Makowski, op. cit., s. 58.

⁴⁵ *Wohnung-Anzeiger...*, s. 95.

⁴⁶ N. Lippmann, *Veterum opiniones de insania*, Berolini 1833, s. 54–57; A. Pauly, *Bibliographie des sciences médicales. Bibliographie – biographie – histoire – épidémies – topographies – endemies*, Paris 1874, s. 928–929.

⁴⁷ S. Hantke, *Tussi convulsive*, Berolini 1835, s. 43–45.

⁴⁸ *Posener Wohnungs-Anzeiger auf das Jahr 1865*, Posen 1865, s. 32.

⁴⁹ H. Jankowska, A. Król, H. Król, B. Olejniczak, I. Pempera, A. Simon, E. Stelmaszczyk, *Wykaz członków Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk za lata 1857–1945* [w:] *Veritate et scientia. Księga*

Zasłużonym lekarzem poznańskim był również Eduard Ludwig Fliess (być może syn wspomnianego już fizyka miejskiego, który objął urząd w 1806 roku?), naturalizowany w 1834 roku⁵⁰.

LEKARZE NIEMIECCY

Dla pozbawionych majątku i koneksji młodych lekarzy niemieckich praca we wschodniej prowincji była szansą na karierę zawodową i dorobienie się. Należał do nich Daniel Friedrich Freter (około 1772–1837), pochodzący z okolic Działdowa. Zmuszony do szybkiego usamodzielnienia, praktykował w aptece w Spandau koło Ramnitz (dziś Rumian w powiecie działdowskim), a potem studiował w Wojskowym Instytucie Szkolenia Medycznego Pèpinière w Berlinie⁵¹ (z czasem przemianowanym na Wojskową Akademię Medyko-Chirurgiczną Fryderyka Wilhelma)⁵². Dodatkowy rok studiów lekarskich na Uniwersytecie w Halle umożliwił mu przygotowanie we współautorstwie z wybitnym anatomem Johannem Reilem rozprawy doktorskiej o sposobach operowania tak zwanej wargi zajęczej. Dzieło to było cytowane w podręcznikach chirurgii wydawanych w różnych krajach europejskich i Stanach Zjednoczonych⁵³. W 1799 roku Freter osiedlił się w Poznaniu, gdzie objął stanowisko fizyka miejskiego i wakującą od kilku lat posadę dyrektora Instytutu Kształcenia Akuserek⁵⁴. W 1816 roku, jako radca medycyny, został asesorem poznańskiego Kolegium Medycznego. Wspomnianym Instytutem kierował do przejścia na emeryturę, ale do końca życia prowadził prywatną praktykę, czerpiąc z niej inspiracje do artykułów kazuistycznych zamieszczanych w niemieckich czasopismach lekarskich⁵⁵. Zmarł w 1837 roku podczas kuracji w Warmbrunn (dziś Cieplice Śląskie)⁵⁶.

Podobną drogą życiową, zaczynając od praktykowania w aptece, kroczył Carl Friedrich Benedict Suttinger (1784–po 1862). W 1809 roku uzyskał dyplom doktora medycyny i chirurgii na Uniwersytecie Lipskim⁵⁷. Następnie wstąpił do pruskiej służby cywilnej, był między innymi fizykiem powiatowym w Kościanie. W 1831 roku

pamiętkowa w 125-lecie Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, red. A. Gąsiorowski, Warszawa-Poznań 1982, s. 162.

⁵⁰ A.C.P. Callisen, op. cit., s. 8; N. Koren, op. cit., s. 49.

⁵¹ D.F. Freter, *Resp. de modis variis, quibus labium leporinum curator*, Halle 1798.

⁵² https://www.charite.de/die_charite/camp/campus_charite_mitte/historie_des_campus_charite_mitte/ [dostęp: 5 IX 2025 r.].

⁵³ *Catalogue...* 1, s. 663.

⁵⁴ K. Korpalska, *Zawód położnej na ziemiach polskich pod pruskim zaborem. Na przykładzie Rejencji Bydgoskiej* [w:] *Zawód położnej na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, red. B. Urbanek, Katowice 2004, s. 68–78.

⁵⁵ A.C.P. Callisen, *Medicinisches Schriftsteller-Lexicon der jetzt lebende Aertze, Wundaerzte, Geburtshelfer, Apotheker, und Naturforscher aller gebildeten Voelker*, Bd. *Ei–F*, Copenhagen 1831, s. 475.

⁵⁶ A.C.P. Callisen, op. cit., Bd. *F–Hir...*, s. 110.

⁵⁷ *Catalogue of the Library of the Surgeon General's Office United States Army*, vol. 2: *M–Z*, Washington 1874, s. 698.

podczas pierwszej poznańskiej epidemii cholery jako radca medycyny i kierował dużym lazaretem utworzonym przy ulicy Szewskiej. Podczas powstania wielkopolskiego, które wybuchło w 1848 roku, okazał się „twardogłowym” pruskim patriotą, podpisał bowiem memorandum Niemieckiego Komitetu Narodowego z 27 marca. Autorzy tego oświadczenia przypomnieli, że w Poznaniu mieszka aż 24 000 Niemców i zaledwie 18 000 Polaków, przy czym ludność niemiecką tworzyła zamożna i wykształcona klasa średnia, a miejscowi Polacy byli niewykształconymi biedakami, dlatego byłoby lepiej, aby naród polski „znajdował się pod opieką niemiecką tak długo, dopóki jej potrzebuje”⁵⁸.

Napływ lekarzy niemieckich do Poznania wzrósł, kiedy mury otwartego w 1809 roku Uniwersytetu Berlińskiego zaczęli opuszczać absolwenci jego wydziału medycznego⁵⁹. Do ich pierwszego rocznika należał Eduard August Herzog (1800–około 1853), Ślązak i katolik. W rodzinnym Głogowie ukończył gimnazjum katolickie, a następnie rozpoczął studia lekarskie na Uniwersytecie Wrocławskim. Z szerokiej oferty dydaktycznej tej uczelni Herzog wybrał wykłady niezbędne dla przyszłego lekarza, a także takie, które zaznajomiły go z aktualnym postępowaniem medycyny, jak rozwój płodu ludzkiego, „elektryczność zwierzęca” i chemia eksperymentalna. Ponadto w Berlinie, gdzie kontynuował studia, uczył się między innymi na wykładach o narządach zmysłów, syfilisie, aforyzmach Hipokratesa i dziełach Celsusa⁶⁰. Uważany za wszechstronnie wykształconego i utalentowanego, Herzog został w 1831 roku kierownikiem oddziału chorób wewnętrznych Szpitala Sióstr Miłosierdzia w Poznaniu, rok później fizykiem i akuszerem powiatowym, a w 1836 roku fizykiem miejskim⁶¹.

Poznaniakiem był Eduard Ludwik Rehfeld (1812–po 1888), syn Jana Andreasa i Eleonory z Jankowskich, ewangelików. Po ukończeniu w 1833 roku gimnazjum katolickiego w rodzinnym mieście został studentem Wojskowej Akademii Medyko-Chirurgicznej Fryderyka Wilhelma w Berlinie. Zanim wyodrębniła się pediatria, doktoryzował się na Uniwersytecie Berlińskim z problematyki chorób przewodu pokarmowego dzieci⁶². Od razu po studiach uruchomił praktykę w Poznaniu⁶³. To samo nazwisko nosił tajny radca medycyny Ludwig Rehfeld, członek rady miejskiej, asesor Kolegium Medycznego, z czasem dyrektor Instytutu Kształcenia Akuserek⁶⁴.

O wielu lekarzach niemieckich zachowały się wzmianki zbyt krótkie, by rekonstruować ich losy. Dariusz Łukasiewicz podał, że w 1804 roku w Poznaniu doktor Francke szczepił przeciw ospie prawdziwej wszystkie osoby, które się do niego

⁵⁸ *Denkschrift des deutschen National-Comités zu Posen, betreffend die nationale Reorganisation des Grossherzogthums Posen*, Posen 1848, s. 1. Cytowany fragment zdania: „möge die polnische Nationalität unter deutschem Schutz, so lange sie dessen noch bedarf”.

⁵⁹ W. Molik, *Polskie peregrynacje uniwersyteckie do Niemiec 1871–1914*, Poznań 1989, s. 35.

⁶⁰ E.A. Herzog, *De pathologia morbi quem vocant choream Sancti Viti*, Berolini 1823, s. 28–29.

⁶¹ A.C.P. Callisen, op. cit., Bd. F–Hir..., s. 511.

⁶² E.L. Rehfeld, *De gastro- et enteromalacia infantum, adiecta morbi historia*, Berolini 1837, s. 31–32.

⁶³ *Wohnung-Anzeiger...*, s. 105.

⁶⁴ *Verordnungen und Belauutmachungen von Provinzialbehörden*, „Amtsblatt der Koeniglichen Regierung zu Posen” 1888, nr 1, s. 2.

zgłosiły. Ponadto miał rozdawać bezpłatnie szczepionki innym lekarzom⁶⁵. O doktorze Fleische wiadomo tylko, że w 1831 roku pracował w jednym z poznańskich lazaretów⁶⁶. Niełatwo jest zdobyć wiedzę o radcy sanitarnym Arnoldzie, który w 1845 roku zajmował w Poznaniu stanowisko fizyka powiatowego⁶⁷.

Podczas epidemii cholery w 1831 roku grono lekarzy niemieckich pracujących w Poznaniu powiększyło się na kilka tygodni o przybyszów z Wirtembergii i Badenii. Spodziewając się, że zaraza wkrótce dotrze do ich ojczyzn, chcieli zdobyć doświadczenie w mieście uchodzącym w Prusach za endemiczne siedlisko chorób zakaźnych⁶⁸. Byli to Hermann Hardegg (1806–1853) ze Stuttgartu⁶⁹, Franz Joseph Hergt (1801–1851) i Karl Sommerschu z Karlsruhe. Spośród nich najciekawszą osobowością był Hardegg, sławny dzięki przyjaźni z Eduardem Mörike, poetą, luterzańskim proboszczem i wybitnym przedstawicielem niemieckiego romantyzmu. Hardegg też chciał być duchownym i nawet wstąpił do seminarium, ale zamiłowanie do medycyny okazało się silniejsze. W 1824 roku podjął studia lekarskie na uniwersytecie w Tybindze. Po dwóch latach przeniósł się na uniwersytet w Würzburgu, gdzie w 1828 roku obronił dysertację o chorobach płodu ludzkiego. Umożliwiająca wykonywanie zawodu lekarza aprobację uzyskał w Stuttgarcie, a po podróży naukowej do Paryża i Wiednia uruchomił praktykę w Ludwigsburgu. Stąd latem 1831 roku wyjechał do Poznania, by pracować pod kierunkiem Suttingera w lazarecie przy ulicy Szewskiej. Po wygaśnięciu epidemii przygotował dla Królewskiej Centralnej Komisji do spraw Cholery raport *Über die asiatische Cholera*, który wydano drukiem⁷⁰. Zamieszkał w Stuttgarcie, z czasem został najwyższym radcą, asesorem Kolegium Medycznego i lekarzem rodziny książąt wirtemberskich⁷¹.

Franz Joseph Hergt, syn aptekarza i brat znanego księgarza, także studiował medycynę na uniwersytecie w Würzburgu, a ponadto w Heidelbergu. W 1828 roku, jako doktor medycyny i chirurgii, osiadł w miejscowości Bischofsheim⁷². W Poznaniu pracował pod kierunkiem Cohena van Barena w lazarecie przy ulicy Szewskiej, a także w lazaretach w ogrodzie Mycielskich i garnizonowym⁷³. Na prośbę miejscowych lekarzy Hergt i Sommerschu przeprowadzili kilkanaście sekcji zwłok ofiar cholery, ponadto: „Dzięki życzliwości kilku bardzo zapracowanych lekarzy mieliśmy okazję zobaczyć chorych w ich własnych domach i obserwować ich leczenie i jego

⁶⁵ D. Łukasiewicz, op. cit., s. 298.

⁶⁶ R. Stasch, op. cit., s. 45.

⁶⁷ *Wohnung-Anzeiger...*, s. 20.

⁶⁸ L.A. Ureña Valerio, op. cit., s. 26–27.

⁶⁹ Ableben des Obermedizinalrats Dr. von Klein und Einrückten des Obermedizinalrats Dr. Schelling in die etatmässige vierte Ratstelle beim Medizinalkollegium, <https://www.archivportal-d.de/item/WA35HFLUSVSA4GTWN3UNZCRPTK4F5N6H> [dostęp: 5 IX 2025 r.].

⁷⁰ H. Hardegg, *Über die asiatische Cholera: gedruckt auf Befehl der Königl. Würt. Central-Commission gegen die Cholera*, Stuttgart 1832.

⁷¹ Nekrologe von Prof. Dr. O. Köstlin vorgetragen, https://www.zobodat.at/biografien/Hardegg_Hermann_Friedrich_von_Jh-Ver-vaterl-Naturkunde-Wuerttemberg_11.pdf [dostęp: 5 IX 2025 r.].

⁷² Hergt Franz, <https://www.degruyter.com/database/DBE/entry/dbe.4-3514/html> [dostęp: 5 IX 2025 r.].

⁷³ F.J. Hergt, K. Sommerschu, *Berichte über Cholera morbus*, Karlsruhe 1831, s. 86.

pomyślne wyniki”⁷⁴. Po powrocie do Badenii Hergt zamieszkał w kurorcie Langenbrücken i został lekarzem uzdrowiskowym. Ponadto redagował jedno z niemieckich czasopism lekarskich⁷⁵. O Karlu Sommerschu, towarzyszu jego medycznej eskapady do Poznania, wiadomo tylko, że podczas pobytu w tym mieście pracował pod kierunkiem polskiego lekarza Tomasza Huisona w lazarecie w ogrodzie Mycielskich⁷⁶.

W Poznaniu mieszkali też lekarze wojskowi. Wkrótce po utworzeniu Wielkiego Księstwa Poznańskiego władze pruskie zdecydowały o przekształceniu miasta w twierdzę. Kiedy ukończono budowę fortu Winiary, w mieście pojawili się pierwsi oficerowie medycyjni⁷⁷. Mentalnym spoiwem ich środowiska byli kombatanci prowadzonej w latach 1813–1815 wojny Prus z Napoleonem, należący do organizacji „Verein der Posener Kriegsfreiwilligen”. Skupiała ona pruskich patriotów, gwarantów lojalności stacjonujących w Poznaniu wojsk króla Prus, nawet gdy Fryderyk Wilhelm IV został pozbawiony monarszego autorytetu jako przeciwnik zjednoczenia Niemiec⁷⁸. Wojennym doświadczeniem członków „Verein” była walka z wojskami francuskimi. Jest rzeczą prawdopodobną, że po drugiej stronie frontu mieli przed sobą oddziały polskich ochotników, sojuszników Francji. Pamięć o tych wydarzeniach musiała wpływać na wrogość kadr garnizonu wobec Polaków.

Do „Verein” należał między innymi Ludwig F.W. Ordelin (1791–po 1848), absolwent wydziału lekarskiego uniwersytetu w Getyndze. Po ogłoszeniu w 1813 roku wojny z Francją uznał obronę Prus za swój moralny obowiązek. Wstąpił do ochotniczego Korpusu Lützowa i został lekarzem batalionu. Był dumny z tego, że opatrywał rany dowódcy, majora Ludwiga Adolfa von Lützowa. Od 1823 roku służył w 5. Brygadzie Artylerii w Poznaniu⁷⁹, specjalizując się w leczeniu żołnierzy chorych na syfilis. Podawał im jodek potasu, co doceniono w literaturze medycznej jako jego metodę autorską. Z czasem awansował na naczelnego chirurga 5. Korpusu Armii Prus⁸⁰.

Wzorem pruskiego patriotyzmu był również Johann Peter Trusen (1797–1857), pochodzący z Landsbergu (dziś Gorzów Wielkopolski). Na wieść o ogłoszeniu wojny z Napoleonem spontanicznie wstąpił na ochotnika do armii pruskiej⁸¹. Otrzymał przydziały do różnych szpitali wojskowych i dopiero po wojnie ukończył studia lekarskie w Instytucie Fryderyka Wilhelma w Berlinie. Następnie służył w landwehrze w Neisse (dziś Nysa) i Prenzlau. Studia dokończył w 1826 roku we Wrocławiu,

⁷⁴ Ibidem, s. 2. Cytowane zdanie: *Der Gefälligkeit einiger sehr beschäftigten Aerzte verdanken wir die Gelegenheit, auch Kranke in ihren eigenen Wohnungen zu sehen, und die hier eingeleitete Behandlung und ihre Erfolge zu beobachten.*

⁷⁵ A.C.P. Callisen, op. cit., Bd. *F–Hir...*, s. 491; *Index-Catalogue of the Library of the Surgeon-General's Office United States Army*, vol. 6: *Hestie–Insfeldt*, Washington 1885, s. 79.

⁷⁶ *Ergänzungsblätter zur Jenaischen Allgemeinen Literatur-Zeitung*, Jg. 20, Bd. 2, Jena–Leipzig, 1832, s. 235.

⁷⁷ M. i L. Trzeciakowscy, op. cit., s. 23.

⁷⁸ C. Clark, *Prusy. Powstanie i upadek, 1600–1947*, tłum. J. Szkudliński, Warszawa 2009, s. 397.

⁷⁹ R. Prümers, *Verein der Posener Kriegsfreiwilligen 1813–15*, „Historische Monatsblätter für die Provinz Posen” 1915, nr 7, s. 101–105.

⁸⁰ J.H. Dierbach, *Die Neusten Entdeckungen in der Materia Medica. Für praktische Ärzte geordnet*, Bd. 2, Heidelberg–Lepzig 1843, s. 1079.

⁸¹ R. Prümers, op. cit., s. 101.

a dwa lata później został skierowany do garnizonu poznańskiego. Podczas służby w Poznaniu Trusen prowadził praktykę prywatną, z której czerpał inspirację do artykułów kazuistycznych zamieszczanych w prestiżowych niemieckich czasopiśmiech lekarskich. W wolnym czasie prowadził studia historyczne nad Pismem Świętym, których podsumowaniem była wydana w 1843 roku w Poznaniu rozprawa o wątkach medycznych w Biblii. W 1850 roku został przeniesiony na stanowisko fizyka okręgowego w Nysie, gdzie ukazała się jego kolejna książka, tym razem o przedstawionych w Piśmie Świętym obyczajach i chorobach Żydów⁸².

Członkiem „Verein” pozostawał radca medycyny regencji i asesor Kolegium Medycznego w Poznaniu Karl Julius Leviser (1795–1874)⁸³. Aby uczestniczyć w ogłoszonej w 1813 roku wojnie z Napoleonem, przerwał studia lekarskie na uniwersytecie w Marburgu i wstąpił do wojska. Działania zbrojne już trwały, dlatego niełatwo mu było dotrzeć do 3. kompanii batalionu fizyliarów heskiego 1. Pułku Piechoty „Kurfürst”, do której został przydzielony jako chirurg⁸⁴. Po wojnie kontynuował studia na uniwersytecie w Berlinie, gdzie w 1817 roku obronił dysertację o chorobie św. Wita⁸⁵. Przez pewien czas praktykował w Nakle, a od 1821 roku był fizykiem powiatowym kolejno w Mogilnie, Wyrzysku, Łobżenicy i Bydgoszczy⁸⁶. W 1842 roku został radcą medycyną regencji w Poznaniu. Według Andrzeja Skrobackiego i Ariny Völker w Poznaniu pracował w nowo założonym Instytucie Badania Kołtuna, otrzymując niewygórowane wynagrodzenie w wysokości 100 talarów rocznie. Rozpoznawany u ludzi ubogich kołtun był wtedy uważany przez lekarzy za chorobę, choć jego rzeczywistą przyczyną były zaniedbania higieniczne⁸⁷.

Do „Verein” należał również Martin L. Hanke (1796–po 1848), przez kilka lat lekarz 7. Pułku Huzarów w Poznaniu⁸⁸. Inne pokolenie medyków garnizonowych reprezentował natomiast Gottfried F.F. Löffler (1815–1874) z saksońskiego Stendal koło Hanoweru, absolwent Pépinière i dodatkowego roku studiów na Uniwersytecie w Berlinie, umożliwiającego uzyskanie stopnia doktora, który po kilkuletniej pracy w szpitalu Charité wizytował lecznice w Paryżu i Wiedniu, by w 1860 roku otrzymać przydział do Poznania. Tu służył tylko kilka miesięcy⁸⁹.

W miarę rozbudowy garnizonu i wzrostu ambicji imperialnych Prus w Poznaniu było coraz więcej lekarzy wojskowych. Podczas epidemii cholery powierzano ich pieczy zarażonych żołnierzy i mieszkańców lewobrzeżnej, zdominowanej przez zamożnych Niemców i Żydów części Poznania. Z polską ludnością mieli kontakt w lazaretach,

⁸² *Biographisches Lexikon der Hervorragenden Aerzte aller Zeiten und Völker*, Bd. 6, Hrsg. A. Hirsch, Wien–Leipzig 1888, s. 19.

⁸³ R. Prümers, op. cit., s. 98.

⁸⁴ Ibidem, s. 106–107.

⁸⁵ W. Erman, op. cit., s. 61.

⁸⁶ M. Początek, *Rola i czynności fizyków powiatowych w Wielkim Księstwie Poznańskim*, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny” 2012, t. 75, nr 1, s. 41.

⁸⁷ A. Skrobacki, A. Völker, *Lekarz olsztyński Joachim Kornalewski i jego rozprawa o kołtunie z 1897 roku*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1980, nr 2, s. 163.

⁸⁸ R. Prümers, op. cit., s. 98.

⁸⁹ *Biographisches Lexikon...*, Bd. 3, Wien–Leipzig 1886, s. 27.

jeśli w nich pracowali, i podczas kwalifikowania rekrutów do pruskiej armii, na przykład w 1866 roku w czasie przygotowań do zbrojnej konfrontacji Prus z Austrią⁹⁰.

Wprawdzie w Prusach, Bawarii i innych państwach niemieckich nie dopuszczano lekarzy pochodzenia żydowskiego do służby w armii, ale z powodu deficytu kadr lekarskich było to praktykowane w poznańskim garnizonie⁹¹. Pruskim lekarzem wojskowym został Oskar Kupke urodzony w 1829 roku w Poznaniu w rodzinie Adolfa i Huldy z domu Herbst, ewangelików. Oskar uczęszczał do katolickiego gimnazjum w rodzinnym mieście i nie przeszkadzało mu, że kierujący nim Johann Brettner zachowuje propolski charakter szkoły. Medycynę studiował na uniwersytetach w Berlinie, Wiedniu i Würzburgu. Wybierał wykłady i kliniki prowadzone przez najwybitniejszych uczonych niemieckich i austriackich połowy XIX wieku. Byli to między innymi: w Berlinie fizjolog Mueller, fizyk Pogendorf i chirurg Langenbeck, w Wiedniu anatom Hyrtl, obrońca medycznego holizmu Oppolzer, twórca młodszej szkoły wiedeńskiej Rokitsansky, a w Würzburgu twórca histologii Koelliker, pionier anatomii patologicznej Virchow i wybitny autorytet w zakresie położnictwa Scanzoni. Studia medyczne należały do kosztownych, jednak Oskara stać było na opłacanie licznych zajęć akademickich⁹². W 1852 roku podczas letnich wakacji w Poznaniu wybuchła epidemia cholery i Oskarowi powierzono kierowanie jednym z poznańskich lazaretów. Zebrane doświadczenia zawarł w dysertacji, na której podstawie uzyskał stopień doktora medycyny i chirurgii⁹³. Z czasem objął posadę lekarza sztabowego garnizonu⁹⁴.

Warto dodać, że do urodzonych w Poznaniu i tu praktykujących lekarzy pochodzenia żydowskiego należeli też między innymi Julius Samter, Wilhelm Samter⁹⁵ i wybitny chirurg, z czasem radca medycynałny, Wolff Cohn (1823–1893)⁹⁶. Aby z sobą nie konkurować, lekarze żydowscy zawężali zakres praktyki lekarskiej. W ten sposób w Poznaniu pojawili się pierwsi specjaliści: homeopata Goldmann i lekarz chorób skórnych i wenerycznych Löwenstein⁹⁷.

Według szacunków Witolda Molika, w 1835 roku w Poznaniu lekarzami było 20 Niemców i Żydów oraz 5 Polaków, a 20 lat później 27 Niemców i Żydów oraz 9 Polaków⁹⁸. Dynamika wzrostu liczby lekarzy polskich była większa niż medyków pozostałych narodowości, lecz przez cały omawiany okres nie wpływało to na wzajemne relacje. Na przykład w 1832 roku do działającego na całym terytorium

⁹⁰ M. Motty, *Listy Wojtusia z Zawad. De omnibus rebus et quibusdam aliis. Felietony z lat 1865–1867*, oprac. Z. Grot, T. Nożyński, Warszawa 1983, s. 394; *Posener Wohnungs-Anzeiger... 1862*, s. 58, 72–73, 80.

⁹¹ M. Riharz, op. cit., s. 193; *Wohnung-Anzeiger...*, s. 53.

⁹² O. Kupke, *De cholera Posnaniensi anni 1852*, Berolini 1853, s. 40. Imię i nazwisko panieńskie matki wskazywały na jej pochodzenie żydowskie.

⁹³ *Ibidem*, s. 12.

⁹⁴ *Wohnungs-Anzeiger...*, s. 53.

⁹⁵ E.D. Luft, op. cit., s. 361.

⁹⁶ *Addressbuch für die Stadt Posen 1872*, Th. 1: *Wohnungs-Anzeiger*; Th. 2: *Geschaefts-Handbuch*, Posen 1871, s. 26, *Archiv für pathologische Anatomie und Physiologie und für klinische Medicin*, Bd. 135, Hrsg. R. Virchow, Berlin 1894, s. 539; E.D. Luft, op. cit., s. 356.

⁹⁷ *Posener Wohnungs-Anzeiger*, 1862, s. 54.

⁹⁸ W. Molik, op. cit., s. 88.

Prus stowarzyszenia samopomocowego lekarzy należeli praktykujący w Poznaniu: Fehlau, Fliess, Herzog, Jagielski (Polak), Mosesino, Suttinger, Wolff i lekarz ran Protz⁹⁹.

WALKA Z EPIDEMIAMI CHOLERY

Czasem próby dla poznańskich lekarzy były epidemie cholery. W 1831 roku, podczas pierwszej z nich, Flottwell powołał komisję sanitarną, która podzieliła miasto na dwanaście obwodów. Ich naczelnikami zostali: Cohen van Baren, Freter (fizyk miejski), Herzog, Rehfeld, Suttinger i Trusen (Niemcy z urodzenia lub wyboru), Tomasz Huison, Antoni Józef Jagielski i Wolff (Polacy z urodzenia lub wyboru), a także Fliess, Jacob Mosino (vel Mosechino) i Jacob Julius Remak (Żydzi)¹⁰⁰. Codziennie lekarze obwodowi spotykali się u Gumperta i wspólnie omawiali sytuację epidemiczną w mieście. Ówczesne metody leczenia cholery, polegające na upuszczaniu krwi i podawaniu opium wraz z przeczyszczającym kalomelem, nie dawały osobom hospitalizowanym dużych szans na przeżycie (zob. tabela 1). W 1831 roku w poznańskich lazaretach cholerycznych zmarło 68,6% pacjentów¹⁰¹.

Tabela 1. Wyniki leczenia w poznańskich lazaretach cholerycznych w 1831 roku

Lazaret	Lekarze w lazarecie	Ogółem pacjentów	Liczba zgonów	Odsetek zmarłych
ul. Zagórze	Rehfeld	98	65	66,3%
przedmieście św. Marcin	Fleische, Jagielski	18	14	77,8%
przedmieście św. Wojciech	Trusen	24	19	79,2%
ul. Szewska	Suttinger, Hardegg, Remak (tylko chorzy Żydzi)	158	101	63,9%
Lazaret dla robotników budujących fortyfikacje	Juncker, Cohen van Baren	58	22	38,0%

Źródło: R. Stasch, *Epidemia cholery azjatyckiej w Poznaniu w 1831 roku*, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny” 1933, nr 13 (1–2), s. 108–119, 143–145, 157.

⁹⁹ H. Bürger, *Hufeland's Stiftung für nothleidende Aerzte*, Berlin 1832, s. 43, 44, 52, 56, 68, 73, 86, 93.

¹⁰⁰ R. Stasch, op. cit., s. 108–109.

¹⁰¹ J. Gerstenberger, R. Stasch, op. cit., s. 68.

W 1837 roku cholera znów zaatakowała Poznań. Tym razem utworzono tylko trzy lazarety. Epidemia wymykała się spod kontroli, dlatego mieszkańcy miasta uprosili władze pruskie, aby przedterminowo zwolniły z twierdzy doktora Karola Marcinkowskiego (1800–1846), odsiadującego wyrok za udział w powstaniu listopadowym¹⁰². Po przyjeździe do rodzinnego miasta Marcinkowski nie tylko leczył zarażonych, ale także organizował wspólne posiedzenia lekarzy obwodowych i asesorów Kolegium Medycznego poświęcone przebiegowi epidemii¹⁰³. W 1837 roku w Poznaniu zmarło 50,9% zarażonych cholera, podobnie jak w całych Prusach, gdzie śmiertelność wynosiła 51,4%¹⁰⁴.

W 1848 roku, gdy Poznań znajdował się w stanie oblężenia w związku z wybuchem zrywu niepodległościowego Polaków, wybuchła nowa epidemia cholery. Lekarze niemieccy (Cohen van Baren, Herzog, Laube, Mayer, Ordelin, Rehfeld, Suttlinger i Wernicke), polscy (Antoni Freudenreich, Jagielski i Wiktoryn Kramarkiewicz) oraz żydowscy (Fliess, Jaffe, Lehmann¹⁰⁵ i Neustadt) wspólnie stawili czoła zarazie. Rehfeld, osiągnął najgorsze wyniki leczenia w lazarecie miejskim (zmarło 65% z jego 309 pacjentów), a najlepsze u swoich prywatnych pacjentów (zmarło 22%)¹⁰⁶. W tym samym czasie rany powstańców uczestniczących w bitwie pod Miłosławiem opatrywali między innymi Wolff Cohn, Żyd (wtedy student medycyny) i August Herzog, Niemiec, co dowodziło wzajemnego zrozumienia poznańskich lekarzy różnych wyznań¹⁰⁷. Dowodziło go też ich wspólne przedsięwzięcie naukowe. Była to próba rozpoznania parametrów czynnika epidemicznego (miazmatu) w powietrzu atmosferycznym. Pod kierunkiem Philippa Spillera (1800–1879), cieszącego się europejską sławą kosmologa, uczącego matematyki, fizyki i języków starożytnych w poznańskim Gimnazjum św. Marii Magdaleny, lekarze mierzyli opady atmosferyczne, ciśnienie powietrza i kierunki wiatrów, ponieważ wierzyli w szkodliwość niektórych kombinacji czynników atmosferycznych¹⁰⁸. Według rejestru zgonów prowadzonego przez wymienionych wyżej lekarzy, w 1848 roku w Poznaniu na cholera zmarło 1339 osób, wśród nich dwa razy więcej Polaków niż Niemców, i tylko 41 Żydów¹⁰⁹.

Kłęska powstania 1848 roku była dla Polaków gorzkim doświadczeniem i wywołała silne animozje narodowościowe¹¹⁰. Wzajemna niechęć była przyczyną braku współpracy lekarzy podczas groźnych epidemii cholery w latach 1852 i 1866. Ponadto przybywało lekarzy polskich pochodzenia ziemiańskiego, którzy „utrzymywali dystans wobec kolegów po fachu”¹¹¹.

¹⁰² Ibidem, s. 60–63.

¹⁰³ L.A. Ureña Valerio, op. cit., s. 42–43.

¹⁰⁴ J. Gerstenberger, R. Stasch, op. cit., s. 68–69.

¹⁰⁵ N. Weiss, op. cit., s. 43. Nazwisko Lehmann było chętnie przyjmowane przez Żydów.

¹⁰⁶ *Bericht die cholera in Posen...*, s. 36.

¹⁰⁷ *A Narrative of Recent Occurences in Posen. Accompanied by Official Documents, Letters from an English Lady President in Posen*, London 1848, s. 23, 27.

¹⁰⁸ *Bericht die cholera in Posen...*, s. 8–9.

¹⁰⁹ Ibidem, s. 10–12.

¹¹⁰ M. Motty, op. cit., s. 386.

¹¹¹ W. Molik, op. cit., s. 92.

W połowie XIX wieku do poznańskich Niemców docierało coraz więcej pruskich książek i czasopism ukazujących „leniwy, burzliwy, zepsuty element polski”, przeskadzający im w krzewieniu postępu¹¹². Germanizacja Polaków miała zmniejszać ich podatność na cholere¹¹³. Pogarda wobec „zepsutych” Polaków mogła stanowić powód, dla którego magistrat zaniedbał walkę z cholera w prawobrzeżnej części Poznania w 1852 roku¹¹⁴. Spośród 2751 zarażonych zmarło 1556 osób¹¹⁵. Autorem jedyne go raportu z przebiegu tej epidemii był wspomniany już Oskar Kupke, który przyjął w lazarecie cholerycznym 615 chorych, z których zmarło 326 (53%). Był przekonany, że to dobry rezultat¹¹⁶.

Ostatnia groźna epidemia cholery dotarła do Poznania w 1866 roku, przywleczona przez oddziały wojsk pruskich uczestniczące w wojnie o hegemonię w Związku Niemieckim. Zaatakowała głównie prawobrzeżne strefy biedy, a więc Chwaliszewo, Śródkę i Zawady. Jedyne m lazaretem cholerycznym kierował polski lekarz, Teofil Kaczorowski (1830–1889). Miał ponad 600 pacjentów (w całym mieście zaraziło się cholera 1537 osób), z których zmarło 44,4%, co uważał za sukces, podobnie jak dwukrotne wykurowanie z cholery samego siebie¹¹⁷. W 1866 roku choroba pozbawiła życia 3,2% mieszkańców Poznania, ale w zamieszkałej przez polską biedotę dzielnicy prawobrzeżnej aż 6%¹¹⁸. Zdaniem świadka wydarzeń, felietonisty „Dziennika Poznańskiego” Marceliego Motty, przyczyniła się do tego obojętność niemieckiego magistratu na los chorych Polaków. Zarażonymi opiekowały się tylko Polki, panie z Towarzystwa św. Wincentego a Paulo, a także szarytki i siostry służebniczek¹¹⁹. Ich wysiłki zmniejszyły żniwo śmierci, ale postawa Niemców wywołała oburzenie coraz liczniejszej inteligencji polskiej¹²⁰. To zbiorowe doświadczenie zostało przekute w podejmowane przez polskich lekarzy inicjatywy gospodarcze i kulturalne. Lenny A. Ureña Valerio słusznie dostrzegła w epidemii 1866 roku czynnik ich aktywizacji. Poczuli się przywódcami społecznymi odpowiedzialnymi za zdrowie i życie ubogich rodaków, świadomymi znaczenia idei pracy organicznej, jaką przed laty krzewił Karol Marcinkowski. W Poznaniu czas dominacji lekarzy niemieckich i żydowskich powoli dobiegał końca. Coraz bardziej aktywni stawali się w różnych sferach życia lekarze polscy¹²¹. Nie było przypadkiem, że współzałożycielem i dyrektorem poznańskiego Banku Włociańskiego został Sylwester Buski, lekarz¹²².

¹¹² M. Motty, op. cit., s. 335–336.

¹¹³ L.A. Ureña Valerio, op. cit., s. 39.

¹¹⁴ J. Jaraczewski, *O choleryze*, Poznań 1853, s. 4, 14.

¹¹⁵ M. i L. Trzeciakowscy, op. cit., s. 230.

¹¹⁶ O. Kupke, op. cit., s. 5–23.

¹¹⁷ T. Kaczorowski, op. cit., s. 16.

¹¹⁸ M.L. Trzeciakowscy, op. cit., s. 231.

¹¹⁹ Założone w 1850 r. w Poznaniu przez Edmunda Bojanowskiego Zgromadzenie Służebniczek Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny specjalizowało się w opiece nad ubogimi.

¹²⁰ M. Motty, op. cit., s. 398, 455–456.

¹²¹ L.A. Ureña Valerio, op. cit., s. 45.

¹²² Z. Wygocki, *Buski Jan* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 3, Kraków 1937, s. 144–145.

ZAKOŃCZENIE

Tak więc w badanym okresie środowisko poznańskich lekarzy było miniaturą ważnych procesów społecznych zachodzących w zaborze pruskim. Znamienne, że większość praktykujących wówczas w Poznaniu żydowskich lekarzy oraz medyków wyznania luterńskiego i ewangelickiego pochodziła z tego, przez stulecia trójletnicznego, miasta albo z prusko-polskiego pogranicza. Nie stawali się promotorami kultury niemieckiej, ale wykazywali coraz mniejszą wrażliwość na potrzeby zdrowotne ubogiej ludności polskiej.

Analiza sylwetek lekarzy niemieckich i żydowskich zamieszkałych w Poznaniu demitologizuje pruską reformę sanitarną, ukazując ją jako elastyczną strategię podporządkowaną celom politycznym. Niemcy manipulowali poznańskimi Żydami, wbrew swojej polityce wewnętrznej, powierzając im urzędy lekarskie, jednocześnie opóźniając przyznanie pełni praw obywatelskich. Losy poszczególnych lekarzy wyznania mojżeszowego wpisują się w proces stopniowego zanikania poznańskiej diaspory żydowskiej i wzmocnienia żywiołu niemieckiego. Przyjmując tożsamość niemiecką, włączali się w realizację imperialnych ambicji Prus poprzez służbę cywilną i wojskową, w tym w garnizonie poznańskim, skupiającym oficerów wrogo nastawionych do Polaków.

W Poznaniu podczas epidemii cholery umierało znacznie więcej Polaków niż Niemców i Żydów. Jedną z przyczyn była pruska polityka danin i podatków, obciążających tylko ludność polską i prowadząca do jej ubożenia, a w konsekwencji niedożywienia i większej podatności na choroby zakaźne. Lekarze niemieccy byli jednak przekonani, że Poznań jest endemicznym siedliskiem epidemii z powodu zafowania i pijaństwa Polaków, których należało ucywilizować poprzez germanizację. W ten sposób bezwiednie angażowali się w prowadzoną przez Prusaków walkę narodowościową z rdzenną ludnością polską.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Address- und Geschäftsbuch der Stadt Posen, Posen 1879.

Addressbuch für die Stadt Posen 1872, Th. 1: *Wohnungs-Anzeiger*; Th. 2: *Geschäfts-Handbuch*, Posen 1871.

Bericht die cholera in Posen im Jahre 1848 zusammengestellt nach den Erfahrungen der DDr. C. van Baren, Flies, Freudenreich, Hantke, Herzog, Jaffe, Jagielski, Kramarkiewicz, Laube, Lehmann, Mayer, Neustadt, Ordelin, Rehfeld, Suttinger und Wernicke zu Posen, Poznań 1849.

Biographisches Lexikon der Hervorragenden Aerzte aller Zeiten und Völker, Bd. 3: *Haab-Lindsley*, Bd. 6: *Treiber-Zypen*, Hrsg. A. Hirsch, Wien–Leipzig 1886, 1888.

Bürger H., *Hufeland's Stiftung für nothleidende Aerzte*, Berlin 1832.

- Callisen A.C.P., *Medicinisches Schriftsteller-Lexicon der jetzt lebende Aertze, Wundaerzte, Geburtshelfer, Apotheker, und Naturforscher aller gebildeten Voelker*, Bd. Ei–F, Bd. F–Hir, Copenhagen 1831, 1840.
- Catalogue of the Library of the Surgeon General's Office United States Army*, vol. 1: A–L, vol. 2: M–Z, Washington 1873–1874.
- Denkschrift des deutschen National-Comités zu Posen, betreffend die nationale Reorganisation des Grossherzogthums Posen*, Posen 184[8].
- Dierbach J.H., *Die Neusten Entdeckungen in der Materia Medica. Für praktische Ärzte geordnet*, Bd. 2, Heidelberg–Leipzig 1843.
- Ergänzungsblätter zur Jenaischen Allgemeinen Literatur-Zeitung*, Jg. 20, Bd. 2, Leipzig, 1832.
- Freter D.F., *Resp. de modis variis, quibus labium leporinum curator*, Halle 1798.
- Gumpert C.G. [senior], *Praefatus est D. Christian. Gothfridus Gruner, Asclepiades Bithyni fragmenta*, Vinariae 1794.
- Handbuch über den Königlich Preussischen Hof und Staat für das Jahr 1839*, Berlin 1839.
- Hantke S., *Tussi convulsive*, Berlin 1835.
- Hardegg H., *Über die asiatische Cholera: gedruckt auf Befehl der Königl. Würt. Central-Commission gegen die Cholera*, Stuttgart 1832.
- Hergt F.J., Sommerschu K., *Berichte über Cholera morbus*, Karlsruhe 1831.
- Herzog E.A., *De pathologia morbi quem vocant choream Sancti Viti*, Berolini 1823.
- Index-Catalogue of the Library of the Surgeon-General's Office United States Army*, t. 6: *Heastie–Insfeld*, Washington 1885.
- Jaffe L.M., *De ornithorhyncho paradox*, Berolini 1823.
- Jankowska H., Król A., Król H., Olejniczak B., Pempera I., Simon A., Stelmaszczyk E., *Wykaz członków Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk za lata 1857–1945 [w:] Veritate et scientia. Księga pamiątkowa w 125-lecie Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, red. A. Gąsiorowski, Warszawa–Poznań 1982, s. 123–258.
- Jaraczewski J., *O cholerae*, Poznań 1853.
- Kaczorowski T., *Bericht über die Cholera-Epidemie des Jahres 1866 in Posen*, „Berliner Klinische Wochenschrift” 1872, nr 2, s. 15–18; nr 3, s. 30–33.
- Kupke O., *De cholera Posnaniensi anni 1852*, Berolini 1853.
- Lippmann N., *Veterum opiniones de insania*, Berolini 1833.
- Luft E.D., *The Jews of Posen Province in the Nineteenth Century: A Selective Source Book, Research Guide, and Supplement to the Naturalized Jews of the Grand Duchy of Posen in 1834 and 1835*, Washington, DC 2015.
- Motty M., *Listy Wojtusia z Zawad. De omnibus rebus et quibusdam aliis. Felietony z lat 1865–1867*, oprac. Z. Grot, T. Nożyński, Warszawa 1983.
- Motty M., *Przechadzki po mieście*, t. 1–2, oprac. Z. Grot, Poznań 1999.
- A Narrative of Recent Occurrences in Posen. Accompanied by Official Documents, Letters from an English Lady President in Posen*, London 1848.
- Neustadt L., *Brevis disquisitio nosologico-pathologica de abcessu frygido scrofuloso*, Berolini 1826.
- Posener Wohnungs-Anzeiger auf das Jahr 1862*, Posen 1862.
- Posener Wohnungs-Anzeiger auf das Jahr 1865*, Posen 1865.
- Rehfeld E.L., *De gastro- et enteromalacia infantum, adiecta morbi historia*, Berolini 1837.
- Spis dorosłych Żydów mieszkających w Poznaniu sporządzony 26 marca 1832 r.*, oprac. R. Witkowski, „Kronika Miasta Poznania” 2009, nr 1–2: *Poznańscy Żydzi 2*, s. 25–41.
- Verordnungen und Belauutmachungen von Provinzialbehörden*, „Amtsblatt der Koeniglichen Regierung zu Posen” 1888, nr 1.
- Wohnung-Anzeiger für der Provinzial-Hauptstadt Posen auf das Jahr 1845*, Posen 1845.
- Wolff C.L., *De abusu balneorum frigidorum*, Goettingae 1792.

Opracowania

- Alvis R.E., *Religion and the Rise of Nationalism A Profile of an East-Central European City*, Syracuse, NY 2005.
- Archiv für pathologische Anatomie und Physiologie und für klinische Medicin*, Bd. 135, Hrsg. R. Virchow, Berlin 1894.
- Clark Ch., *Prusy. Powstanie i upadek 1600–1947*, tłum. J. Szkudliński, [*Iron Kingdom: The Rise and Downfall of Prussia, 1600–1947* (2006)], Warszawa 2009.
- Efron J.M., *Medicine and the German Jews. A History*, New York 2001.
- Erman W., *Verzeichnis der Berliner Universitätschriften, 1810–1885 nebst einem Anhang enthaltend die ausserordentlichen und Ehren-Promotionen*, Hildesheim–New York 1973.
- Gerstenberger J., Stasch R., *O epidemii cholery azjatyckiej w Poznaniu w 1837 roku*, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny” 1935, t. 15, s. 40–69.
- Jacobson J., *Dr. A.E. Wolff, erster südpfeussischer Medizinalassessor in Posen*, „Historische Monatsblätter für die Provinz Posen” 1916, nr 3, s. 31–38.
- Jüdische Trauungen in Berlin 1759 bis 1813*, Hrsg. J. Jacobson, Berlin 1968 (Serie 28, Quellenwerke, Bd. 4).
- Kiec O., *Protestantyzm w Poznańskim 1815–1918*, Warszawa 2001.
- Koren N., *Jewish Physicians. A Biographical Index*, Jerusalem 1973.
- Korpalska K., *Zawód położnej na ziemiach polskich pod pruskim zaborem. Na przykładzie Rejencji Bydgoskiej* [w:] *Zawód położnej na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, red. B. Urbanek, Katowice 2004, s. 68–78.
- Łukasiewicz D., *Z dziejów polityki sanitarnej pod pruskim zaborem 1772–1807*, „Kwartalnik Historyczny” 2015, t. 122, nr 2, s. 269–301.
- Makowski K.A., *Gdy na ulicach Poznania, obok polskiego, powszechnie rozbrzmiewał język niemiecki i żydowski. Niemcy i Żydzi w Poznaniu w latach 1815–1848*, „Kronika Miasta Poznania” 1996, nr 3: *Karol Marcinkowski i jego czasy*, red. J. Wiesiołowski, s. 48–65.
- Molik W., *Polscy lekarze w dziewiętnastowiecznym Poznaniu. Portret demograficzno-społeczny grupy*, „Kronika Miasta Poznania” 2001, nr 1, s. 86–97.
- Molik W., *Polskie peregrynacje uniwersyteckie do Niemiec 1871–1914*, Poznań 1989.
- Pauly A., *Bibliographie des sciences médicales. Bibliographie – biographie – Histoire – épidémies – topographies – endemies*, Paris 1874.
- Początek M., *Rola i czynności fizyków powiatowych w Wielkim Księstwie Poznańskim*, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny” 2012, t. 75, s. 26–43.
- Prümers R., *Verein der Posener Kriegsfreiwilligen 1813–15*, „Historische Monatsblätter für die Provinz Posen” 1915, nr 7, s. 99–105.
- Riharz M., *German Jews and Universities 1678–1848*, tłum. J. Baghee [*Der Eintritt der Juden in die Akademischen Berufe. Jüdische Studenten und Akademiker in Deutschland 1678–1848* (1974)], Rochester, NY 2022 (Dialogue and Disjunction. Studies in Jewish German Literature, Culture & Thought, vol. 9).
- Schwarz D.R., *Between Jewish Posen and Scholarly Berlin. The Life and Letters of Philipp Jaffe*, Berlin–Boston 2017.
- Skrobacki A., Völker A., *Lekarz olsztyński Joachim Kornalewski i jego rozprawa o koltunie z 1897 roku*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1980, nr 2, s. 155–167.
- Stasch R., *Epidemia cholery azjatyckiej w Poznaniu w 1831 roku*, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny” 1933, t. 13, s. 101–159.
- Trzeciakowscy M. i L., *W dziewiętnastowiecznym Poznaniu*, Poznań 1987.

- Ureña Valerio L.A., *Colonial Fantasies, Imperial Realities: Race Science and the Making of Polishness on the Fringes of the German Empire, 1840–1920*, Columbus 2019.
- Weiss N., *The Origin of Jewish Family Names. Morphology and History*, Bern 2002.
- Wilhelmy P., *Der Berliner Salon im 19. Jahrhundert (1780–1914)*, Berlin–New York 1989.
- Wygocki Z., *Buski Sylwester* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 3, Kraków 1937, s. 144–145.